

УДК 94(477)“1921/1928”

ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПЕРІОДУ НЕПУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано основні концепції диференціації селянських господарств періоду НЕПу. Визначено соціально-економічні, політичні та духовні чинники, що формували повсякденні господарські відносини.

Ключові слова: НЕП, сільськогосподарські кооперативні товариства, селянське господарство, соціально-економічна структура селянства

Взаємини держави і суспільства, влади і населення належать до пріоритетних напрямків гуманітарних наук, наріжним каменем яких залишаються гарантії соціальних свобод. Тобто наявність об'єктивних та суб'єктивних передумов для самореалізації духовних, культурно-освітніх і матеріально-побутових потреб суспільних груп.

Потреба дослідження проблем села зумовлена сучасними економічними перетвореннями у нашій державі. За наявності кризових явищ у сільському господарстві та промисловості, низького рівня життя основної частини населення, неефективності економічних реформ особливої актуальності набувають такі риси як підприємливість та ініціативність. Зокрема, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи можуть стати продуктивними формами організації виробництва у “свідомо реформованому” сільському господарстві. Проте для ефективного втілення подібних ідей у життя потрібно студіювати історичний досвід, щоб урахувати помилки і перейняти позитивні, діяльні ініціативи.

Одним із відповідальних аспектів діяльності більшовицької влади в 20-х рр. ХХ ст. стала проблема узгодження господарсько-економічних інтересів різних соціальних верств села. Питання було вкрай важливе як для створення здорового морального клімату в середині достатньо локальної, а, отже, повсякденно тісно контактуючої між собою групи селян – членів дворів і сільськогосподарських товариств, так і для максимального розвитку продуктивних сил сільського господарства загалом. Метою статті є огляд основних концепцій щодо диференціації селянських господарств за соціальною та економічною ознакою в період НЕПу. Об'єктом дослідження виступають селянські господарства, предметом – соціально-економічні, політичні та духовні чинники, що визначали господарські відносини на селі в 1920-х роках.

Проблема досить широко представлена як в економічній, так і в історичній історіографії. Та попри це, через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників, вона все ще залишається недостатньо з'ясованою і потребує подальшого ґрунтовного опрацювання. Це пояснюється, насамперед, тим, що в роки радянської влади над питанням визначення майнового стану селян завжди виразно домінували відверто політично-заангажовані підходи, що нерідко дуже суттєво спотворювали справжню картину соціально-економічної стратиграфії села.

Принагідно варто зазначити, що саме визначення соціально-економічного стану селянського двору виявилось досить складним завданням, незважаючи на те, що, виходячи із політичних та фіскально-економічних потреб, цій проблемі в період НЕПу приділялося достатньо уваги. Унаслідок самовідданих зусиль українського селянства, яке в умовах нової економічної політики отримало значні передумови до вільної творчої праці, на середину 1920-х років йому вдалося в основному відновити довоєнні обсяги сільськогосподарського виробництва. Так, вже в 1925 р. фактично були відновлені традиційні обсяги посівних площ. Це при тому, що за досить короткий період 1920–1925 років сільське господарство України, на додаток до наслідків воєнної розрухи, змушене було двічі долати кліматичне лихоліття – страшну посуху 1921 р. і безумовно слабкі за наслідками, але теж дуже складні спекотні умови літа 1924 р. Досить сказати, що недорід 1924 р. мав місце в 145 районах України, де вели господарство майже мільйон селянських дворів [1, 14].

Щоправда, посівні площі 1925 р. усе ще становили 95% довоєнного 1913 р. [2, 150]. Варто, однак, мати на увазі наступне: що до статистичних даних середини 1920-х років щодо площ засіву, які були основним чинником для визначення величини єдиного сільськогосподарського податку, потрібно ставитися з розумінням того, що вони потребують певної кореляції. Річ у тім, що в цей період через збіг політичних обставин (політична боротьба у вищих ешелонах кремлівського керівництва за оволодіння ленінською спадщиною) мав місце певний “лібералізм” провінційного радянського апарату. До того ж на цей час, особливо у глибинних районах, радянська влада все ще не досить міцно контролювала сільську місцевість. Так, цілий ряд віддалених лісових районів Чернігівщини в тому ж 1925 р. був фактично недоступний для фінансових агентів податкових органів [3, 32].

Сукупно це сприяло тому, що поширення набула практика приховування засіяних площ від оподаткування. В умовах НЕПу значна частина працівників радянського статистичного та податкового апарату, спокушена можливістю додаткового “приробітку”, йшла на це досить легко. Проте, вже навесні 1926 р. освоєння посівних площ було настільки повним, що надалі приховувати їх було неможливо, бо їхній загальний обсяг вже перевищував загальну посівну площу всіх категорій господарств попередніх років на 500 тис. га [4, 28].

Про об'єктивність даних щодо загального відновлення виробничого потенціалу сільського господарства свідчать і матеріали про пересічну врожайність зернових у селянських господарствах. Отак, у 1924 р. вона упала проти попереднього 1923 р. із 8,7 ц з га до 5,7 центнера. Проте, незважаючи на тяжкі втрати, вже у наступному 1925 р. врожайність була повністю відновлена і навіть дещо перевищила рівень 1923 р., склавши 8,8 ц з гектара. Щодо такого важливого показника, як поголів'я продуктивної худоби, то воно вже у 1924 р. на 500 тис. голів перевищило рівень найблагополучнішого 1913 р. [5, 9]. Про розвиток продуктивності сільського господарства досить красномовно свідчать темпи зростання об'ємів його товарної продукції. Якщо у 1923 р. вона дорівнювала 556 млн крб., то у 1925 р. наблизилася до 850 млн крб. [6, 8]. Процес швидкого відновлення продуктивності мав безумовно позитивне значення для всіх сторін життя селянства.

Відтак на середину 1920-х років фактично співпали в часі два паралельні процеси. З одного боку, введення в кінці 1924-го – початку 1925 років у широкий обіг стабільної грошової одиниці – червоного карбованця, а з другого, завершення формування достатньо ефективного рівня виробничих потужностей заможних і середняцьких господарств.

Отже, попри суттєві формаційні зміни, складна і досить стабільна система соціально-економічних стосунків у середовищі селян із встановленням радянської влади нікуди не поділася, бо зберігалася її основа – виробничі господарські відносини, існування яких було підґрунтям життєдіяльності мешканців села та економічного розвитку суспільства в цілому.

Уже на початку 1920-х років серед дослідників-аграрників розпочалася гостра дискусія стосовно проблеми диференціації селянства. Увагу привертав процес розшарування як в пореформеному, так і післяреволюційному селі. Одним із перших із цілим рядом публікацій з цієї проблеми виступив Л. Кріцман [7]. Віддаючи данину тогочасній політичній кон'юктурі (розпал нападок на М. Бухаріна за його відоме звернення до селян “Збагачуйтеся”, власне – “Розвивайте своє господарство”), він у доповіді, прочитаній у середині листопада 1925 р. у Комуністичній академії, запропонував поділ селянських господарств на 3 групи. За його термінологією: підприємницькі – самостійні – залежні. Згодом ця спрощена триланкова система трансформувалася в офіційне бачення селянського господарства: бідняцьке – середняцьке – куркульське, яке на багато років стало домінуючим у всіх офіційних радянських документах [8].

В основі запропонованої ним системи лежали досить серйозні економічні чинники. Виходячи, однак, із потреб “політичного моменту”, його робота мала виразний ухил щодо пошуку “об'єктивних” критеріїв визначення “куркуля”. Утім, коли відкинути відверті ідеологічні “ізми”, якими вона повниться, то запропонована Л. Кріцманом методика визначення саме заможного селянського господарства мала сенс. Він зосередив увагу на тому, що визначальними рисами заможника є:

- значний надлишок робочої худоби;
- здача в найм робочої худоби та сільськогосподарського інвентаря;
- більш-менш постійне залучення найманої робочої сили;
- постійне зростання орендованих посівних площ;
- наявність складних сільськогосподарських машин.

Із ним фактично солідаризувалася А. Хрящева [9]. Вона також запропонувала тричленну градацію господарств: бідняцьке – середняцьке – заможне. Проте, виходячи із потреб тієї ж політичної кон'юнктури, визнала за потрібне поглиблено градувати заможне господарство: власне заможне – великоексплуататорське – куркульське. Як і Крицман, наполягала на відвертому ухилі в бік пошуку ознак експлуататора, що спричинило упереджений підхід до аналізу основного контингенту селян – середняцтва.

Подібними рисами були позначені моделі, запропоновані заступником наркомун землеробства УСРР В. Качинським [10], почасти М. Вольфом [11], А. Поповим [12], В. Богушевським [13]. Підхід цих дослідників до аналізу проблеми теж відзначався двоякістю. Виходячи з тих же наперед заданих політичних, власне ідеологічних орієнтирів, вони намагалися насамперед довести, що економічне зростання заможних господарств відбувається внаслідок зростання посівних площ, орендованих у незаможній частини селянства на невигідних для неї умовах та за рахунок експлуатації найманих робітників, яким вони відверто недоплачують за їхню працю.

Характерно, однак, що оприлюднивши цю засадничу тезу, під вагою незаперечних реалій, фактично всі вищезазначені автори тією чи іншою мірою змушені були також вказати наступне. Важливим джерелом розбудови економіки заможного селянського двору була наявна в ньому ефективна організація виробництва: рільництва, тваринництва, переробки, які в кінцевому разі й забезпечують високу продуктивність господарства. Елементи соціального визиску, "присутність" яких спостерігалася в селянському середовищі, ніяк, проте, не відігравали домінуючої ролі в економічній розбудові заможних селянських господарств.

Показовою для цих робіт була також наявність у них визнання того (щоправда, цілком ясно й однозначно цю тезу сформулював лише В. Качинський), що посередницьку торгівлю в селянському середовищі, а також і грошовий та натуральний кредит не можна розглядати як явище однозначно негативне, бо заборона чи згорання такого роду економічних відносин в середовищі селянства при відсутності ефективних заміників, здатні нанести значної шкоди нормальному функціонуванню значної кількості селянських господарств, які їх потребують [14].

У цілому вказані роботи, детерміновані політичними цілями, надто побіжно тлумачили соціально-економічні процеси, пов'язані з таким домінуючим чинником тогочасного розвитку аграрного сектора економіки, як "осереднячення" села. Методики, що пропагувалися в них, були збіднені й розглядали господарсько-економічні процеси не комплексно, а виходячи із того, що потрібно лише правильно виділити той чи інший елемент економіки селянському двору, який і буде вірним індикатором соціального стану господарства.

Висловлювалися й альтернативні погляди. Її чільними репрезентантами були такі відомі представники "московської" школи як О. Чаянов [15], М. Кондратьєв [16], О. Челінцев [17]. Достатньо глибокий аналіз сутності їхніх поглядів на проблему визначення соціально-економічного становища селянства подано в роботах як сучасних українських дослідників (В. Марочка) [18], так і зарубіжних, зокрема й знаного історика-аграрника Т. Шаніна [19].

Паралельно з "московцями" в Україні протягом 1920-х років активно працював над цією проблематикою ряд талановитих, самобутніх дослідників. Серед них варто виокремити М. Гуревича. Його бачення методики визначення соціально-економічного становища селянського господарства було викладено в низці змістовних публікацій, які отримали широкий резонанс [20; 21]. Особливої уваги заслуговує монографія "Питання сучасного селянського господарства України", яка побачила світ на початку 1927 року [22].

У другій половині 1920-х років А. Гайстер і В. Немчинов ввели в обіг поняття "основні засоби виробництва". Розроблені ними вартісні угруповання сприяли визначенню розмірів

селянського господарства, його виробничого потенціалу. Однак спроба накласти на них “прямі класові ознаки” виявилася не вдалою. Її наслідком стало умовне об’єднання селянських господарств за рівнем зростання виробничої потужності. Із великої кількості розроблених систем соціально-економічного поділу селянських господарств потрібно виділити такі основні ознаки заможності селянства:

- значні площі земельних угідь (від 4 га і більше);
- наявність робочої худоби (від 3-х голів і більше);
- накопичення значних грошових капіталів;
- достатня кількість робочих рук;
- використання сільськогосподарської техніки;
- наявність надлишків продукції;
- здача в оренду робочої худоби та сільгоспреманенту [23, 18–36].

Проблема визначення соціального стану селян ускладнювалася тим, що так і не було встановлено чіткої межі між групою заможного селянства та вищого середняцтва, яке тяжіло до неї.

Сучасний етап дослідження селянського господарства повинен насамперед відзначатися різноплановістю аналізу його економічного стану й місця в соціальній структурі, відмовою від жорстких вульгарно-догматичних класових схем. На наш погляд, студії соціально-економічної структури селянства безперспективні без розгляду всіх складових життя спільноти. У цьому контексті потрібно зосередити увагу на характеристиці селянської економіки як цілого, а також на системі соціально-психологічних рис хліборобів-трудолюбів, на мотивації їхньої повсякденної поведінки, а також на уявленнях про належне і справедливе.

Проблема взаємної підтримки й гарантій нормального функціонування селянського господарства має тісний зв’язок з іншою проблемою – соціально-економічного розширення сільської спільноти. У кожній культурі, тим більш у такій усталеній як селянська, є свої уявлення і міфи, що пояснюють чи принаймні намагаються дати пояснення, чому люди знаходяться на різних соціальних щаблях. І ці пояснення, як правило, а стосовно селянського середовища – обов’язково, включають уяву про цілий комплекс зобов’язань заможних щодо бідних, що і виправдовує/пояснює їхнє привілейоване суспільне становище.

У цьому контексті одним із найуживаніших понять, що використовувалося авторами, які так чи інакше зверталися до соціальних аспектів життя селянства, був термін “експлуатація”. Однак, незважаючи на його хрестоматійність, при першому ж більш-менш уважному аналізі починає проглядатися складна сутність цього поняття. Відразу постає питання: що власне вкладалося в його зміст, коли, зокрема, твердили, що верхівка села (“куркульство”) експлуатує інші прошарки селян чи підкорює своїм господарським інтересам роботу сільськогосподарських товариств?

Аналізуючи проблему соціального розширення на селі, найму, натурального чи грошового кредиту, оренди, взагалі комплексу питань, які стосуються системи господарсько-економічних стосунків, виправдано виходити з того, що трактування цих понять самими суб’єктами економічних відносин, їхнього розуміння сутності експлуатації, поняття про справедливість, природу незадоволення, потрібно починати не з кабінетних пошуків, універсальних, а отже, абстрактних, а з дослідження ціннісних орієнтацій реальних дієвих осіб. Мова йде про визначення цілком конкретних питань: як самі селяни визначають ситуацію. Який, наприклад, відсоток врожаю, відданий за ту чи іншу позику, вони будуть вважати прийнятним, а який, навпаки – грабіжницьким? Які саме критерії справедливості використовують селяни, повсякденно оцінюючи своє соціальне становище, відносини із оточуючими його іншими суб’єктами господарювання та з державою?

На перший погляд, цілком вірогідним буде твердження, що у селянина розуміння справедливості/несправедливості його соціального становища, прийнятності відносин із соціальним довкіллям напряду пов’язані з рівнем особистого споживання. Чим нижчий рівень, тим несправедливіші відносини. Проте в реальному житті цей взаємозв’язок далеко не такий вже і беззаперечний. На практиці нерідко спостерігалася ситуація, що заможніша частина села, яка виступила в якості кредиторів, за несприятливих для господарювання обставин пом’якшувала свої умови, а за потреби навіть надавала додаткову допомогу

зубожілим господарям. Тобто складалася ситуація, що зниження рівня життя супроводжувалося не загостренням, а навпаки, поліпшенням відносин із кредиторами. Траплялася і зворотна ситуація. Коли економічний стан незаможного господарства міцнів, то це нерідко вело до погіршення стосунків із тим, хто надав кредити та послуги, бо він прагнув отримати за них справедливішу, на його думку, плату. Відтак рівень споживання, як окремий показник, не може претендувати на універсальність. Це диктує потребу всебічного аналізу природи взаємовідносин між різними прошарками села.

При цьому варто мати на увазі, що селяни-бідняки, через свій повсякденний прагматизм мали змогу порівнювати своє економічне становище не лише з заможниками, а й із становищем наймитів, пролетарів села, які взагалі не мали власного польового наділу чи мали ділянку землі, недостатню для ведення самостійних господарств. Так чи так це змушувало бідняків із землею цінувати існуючі економічні зв'язки з тими ж "куркулями".

Отже, розглядаючи проблеми диференціації селянства в період НЕПу, дослідники мають враховувати не лише економічні, а й психологічні, ментальні, звичаєві тенденції. Безумовно, майнове розшарування селянського господарства мало місце – його видимі показники відображені, зокрема, у збільшенні розриву між окремими майновими групами і прошарками, що є ключовим показником економічного розвитку. Заможні господарства нарощували площу виробничих будівель (клуні, стайні, комори), кількість складних сільськогосподарських машин і поліпшеного інвентаря, тоді як менш потужні господарства – тяглову силу та продуктивну худобу. Вони – заможні – виступали як орендарі досить значних земельних площ і активно здавали свої засоби виробництва в оренду тамтешньому селянству, епізодично наймали робочу силу. Зростало як абсолютне, так і відносне значення несільськогосподарських доходів сільського населення. Соціальний характер набули виробнича і професійна диференціація, яка посилювалася ще і внаслідок впливу історичних, територіальних і природних особливостей окремих регіонів. Усі ці чинники формували як характер відносин між членами сільськогосподарських товариств і громад, так і розвиток продуктивних сил села загалом.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1664. – Протокол засідання комісії ЦК КП(б)У по изучению движения цен на продукты промышленности и сельского хозяйства. Докладная записка в комиссию ЦК КП(б)У по вопросу о "ножницах" (налоги в производстве и торговле), автор не указан. – 3.12.1923.–11.12.1923. – 34 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 325, оп. 1, спр. 279. – Документи о деятельности агента мясного отдела союза "Добробут" по заготовке скота (удостоверения, переписка). – 8.03.1926. –18.07.1926. – 453 арк.
3. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925–26 рік. – Харків: РНК УСРР, 1927.
4. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. 2. – Харків: Господарство України, 1930. – 111 с.
5. Украинский экономист. – 1923. – 22 декабря.
6. Українське скотарство. – 1926. – № 1.
7. Крицман Л. Об основных перспективах плана развития сельского и лесного хозяйства // На аграрном фронте. – 1925. – № 7–8. – С. 59–66.
8. Крицман Л. Классовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне. Доклад, прочитанный 17 ноября 1925 г. в Комакадемии // Вестник Коммунистической академии. – 1925–1926. – № 14. – С. 184–225.
9. Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. – 2-е изд. – Москва: ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.
10. Качинский В. Степное земледелие // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1–2. – С. 152–157.
11. Вольф М. К аграрной политике на Украине // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12. – С. 45–50.
12. Попов А. Расслоение деревни (опыт исследования одной волости) // Под знаменем коммунизма. – Ленинград, 1925. – № 2. – С. 55–70.
13. Богушевский В. О деревенском кулаке или о роле традиций в терминологии // Большевик. – 1925. – № 9–10. – С. 59–64.
14. Качинский В. Молодая поросль фермерств в Украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
15. Чаянов А.В. Бюджетные обследования. История и методы. – Москва: Новый агроном, 1929. – 331 с.; Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Из работ научно-исследовательского института с.-х. экономики в Москве. – Москва: Кооперативное изд-во, 1925. – 215 с.
16. Кондратьев Н.Д. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значение. 8 октября 1927 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 187–210; Кондратьев Н.Д. Перспективный план

- развития сельского хозяйства СССР: Заключительное слово проф. Н.Д. Кондратьева на Пленарном заседании Президиума Госплана СССР. 1 августа 1925 г. // Пути сельского хозяйства. – Москва, 1926. – № 3(9). – С. 120–140.
17. Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). – Москва: Книгосоюз, 1928. – 116 с.
 18. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 216 с.
 19. Шанин Т. Наследие А.В. Чаянова: Теории, ошибочные толкования и современная теория развития // Вестник с.-х. наук. – 1989. – № 2. – С. 148–159.
 20. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк I. – Харьков: ЦСУ Украины, 1925. – 57 с.
 21. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк II. – Харьков: ЦСУ Украины, 1925. – 69 с.
 22. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 162 с.
 23. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. – № 10. – С. 18–36.

Аннотация. *Земзюлина Н.И. Вопросы экономической и социальной дифференциации крестьянский хозяйств периода НЭПа: теоретический аспект.* В статье проанализированы основные концепции дифференциации крестьянских хозяйств периода НЭПа. Определены социально-экономические, политические и духовные факторы, которые формировали повседневные хозяйственные отношения.

Ключевые слова: *НЭП, сельскохозяйственные кооперативные общества, крестьянское хозяйство, социально-экономическая структура крестьянства*

Summary. *Zemzyulina N.I. Questions of economic and social differentiation of farms during the period NEP: theoretical aspect.* The article includes the analyses of the basic concepts of agricultural companies during the period of NEP. It also determines social-economic, political and spiritual factors which formed everyday economic relations.

Key words: *NEP, agricultural cooperative companies, agriculture, social-economic structure of peasantry*

*Надійшла до редколегії 28. 05. 2010 р.
Затверджена до друку 10. 06. 2010 р.*

